

ӘЛ-ФАРАБИ АТАНДЫҒА ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

ШӘКӘРІМНІҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫН
ЗЕРТТЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

THE PROBLEMS OF RESEARCHING
OF SHAKARIM'S LITERARY HERITAGE

Ғылыми мақалалар жинағы

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

МАЗМҮНҮШЫ

Алкисев.....	3
<i>Daria F. Origins of Love Story of Leyla and Mejmun</i>	6
<i>Madibaeva K.K., Kozueva D., Muslim attitudes in Kudaiberdiull's</i> <i>Epos</i>	33
<i>Madibaeva K.K., Rizayeva D. Кудайбердиұлы дастандарындағы</i> <i>мұсылманшылық ұстанымдар</i>	43
<i>Soltanova E. The textual analysis of Shakerim's poem «Leyla and</i> <i>Mezhim»</i>	55
<i>Soltanova E.M. Шәкерімнің «Ләйлі-Мажнун» шығармасының</i> <i>мәтіндеріне текстологиялық талдау</i>	62
<i>Askarova A. National and Public Problems in Shakerim's</i> <i>Creativity</i>	70
<i>Darbibaev S. Conclusions About Nature of the Universe in Shakerim's</i> <i>Verse</i>	85
<i>Дарбibaев С. Шәкерім өлеңдеріндегі ғалам жарылыста</i> <i>турында тұжырымдар</i>	90
<i>Madibaeva K.K., Bektaganova G.Z., Zhanihokova M.A. The Methods</i> <i>of Cultural and Aesthetic Features of the Reception of Russian Classics</i> <i>in the Heritage of Shakerim</i>	96
<i>Madibaeva K.K., Bektaganova G.Z., Zhanihokova M.A. Культурно-</i> <i>эстетическое восприятие рецепции русской классики в наследии</i> <i>акалы Шәкерима</i>	102
<i>Shartanbaev Sh. A. Structural Features of Shakerim's Prose</i>	108
<i>Шартанбаев Ш.А. Шәкерім прозасының құрылымдық</i> <i>ерекшелігі</i>	113
<i>Madibaeva K.K., Orazova G. Shakerim's thoughts about Kazakh</i> <i>Poems</i>	120
<i>Madibaeva K.K., Orazova G.T. Шәкерімнің қазақ елесті туралы</i> <i>қайсыбір пікірлері</i>	126
<i>Жеңісқызы Ш. Ш. Кудайбердіұлы «Мұсылманшылық шарты»</i> <i>еңбегі мен Ы. Алтынсариннің «Мұсылманшылықтан тұлқасы»</i> <i>еңбегін мазмұндық-мағыналық тұрғыдан салыстыру</i>	133
<i>Икбаева М. Шәкерім шығармашылығындағы аңғар тасқарыбы</i>	145
<i>Жеңісқызы Ш. Ш. Кудайбердіұлының өлең-романдалары</i>	151

ШӨКЕРІМНІҢ ҚАЗАҚ ӨЛЕНІ ТУРАЛЫ ҚАЙСЫБІР ПІКІРЕТЕРІ

Өз дәуірінің ғана емес, арғы-бергі қазақ тарихындағы аса сиратты тұлғаның бірі Шөкерім Құдайбердіұлының «Ескі ақындық» өлеңінде қазақ өлеңінің теориялық тұрғыларын айқындауда бағдар болар пайымдаулар жатыр. Бұл өлеңнің әр жолында дердік астарында бұққан көп сыр бар.

Қазақ өлеңінің көркемдік құпиясы қанша зерттеліп келе жатқанымен, теориялық тұрғыдан тұғырын тапқанымен, әлі де ішін ашып болған жоқ.

Өлең сөздің тарихында теориялық негізде саралана түсетін тұстар баршылық.

Қазіргі уақытқа шейін кезінде Шоқан Уәлиханов айырықша атап көрсеткен қазақ халық поэзиясы үлгілеріне қатысты арнайы зерттеу еңбектің болмауының өзі – осы мәселеге үстірт қарап келе жатқандықты көрсетсе керек.

Қазақ өлеңінің даму тарихындағы дәстүрлі үлгілер мен жана түрлер тұрғысында арнайы зерттеу, ауызша өлең мен жазба өлеңнің айырым белгілерін ажырату, тану бағытындағы зерттеулердің қажеттілігі жайлы тілтанушы ғалым Құлмат Өмірәлиев мәселе қойып, қайсыбір мөңде айғақ пікірлер айтып, нақты тұжырымдар жасады. Алайда, кейінгі кезеңдегі өлең теориясына арналған зерттеулер бағытында қазақ өлеңтанушы ғалымдары әр кезеңде күн тәртібіне қойып, қозғап кеткен пікірлер де, Құлмат Өмірәлиев тоқтамдары да назарға іліне бермейтіні байқалып отыр. Бұл тұрғысында айтылар сөздің бір тиегі Шөкерім Құдайбердіұлының «Ескі ақындық» өлеңіндегі ойлармен сабақтасып жатыр.

Әдеби ортада Абайдың «Біреудің кісісі өлсе – қаралы өлеңін тілге тиек етіп, «Бұхар, Шотанбай, Дулат өлеңін Абай өлеңі деп отырған жоқ қой» дегендей ойлар да айтылып калады. Кезінде Абайдың бұл сөзі бұрынғылардың сөзі ауызша сақталып, көп өзгеріп жеткеніне де орай айтылғаны анық.

Шөкерім ескі ақының өлеңіне сын көзбен қарап, бағасын дұрыс беруге қатысты бастаған шығармасында былай дейді.

Ескі ақыл бізден өлі артық,
Ол кезде туған бала артық.

Жасымыздан шалы артық,
Такпак пен мақал тағы артық,
Суырып салма жағы артық,
Айтады олар ойшанбай,
Сыпыра жырау, Шотанбай,
Үмбетәлі мен Маробай –
Алды-артына қарамай,
Сокқанда жыры суылдап,
Жел жетпейтін құландар!

Шөкерім терминдік мәнді жыр, тұр, буып, ұйқас, такпак, мақал, сыпаттау, жыршы, ақындық, ақын тілі ұғымдарын қолданысқа салып отырып, ескі өлең туралы, ондағы ақындық қуат туралы, өлшем мен өрнек туралы, негізгі сарын, үзілмеген арқау, арналы желілер туралы үдете сөйлеп, үздік-үздік ой төгеді.

Жырдың жанрлық табиғатын өлең тілімен таратып айтқан, тауып-тауып айтқан Шөкерімнің осы өлеңі жыраулар поэзиясының жанрлық көркемдік қыр-сырын бір ғасыр жарымдай уақыт бұрын саралап бергенін көреміз. Жыраулар поэзиясының қайталанбас өзгешелік, ерекшелігін, мәселе тек өлшемде емес екендігін әуелі бір қайырып ескертін алған Шөкерім айтар уәжде кейінде өлең теоретиктері, соның ішінде академик Заки Ахметов жыр өлшеммен жазылған жана тұр – лирикалық өлеңнің өзгешелігіне тоқталған тұстағы киесіндермен желілес ой нышандары бар.

Мұны оқыған ұландар,
Үмбетей жырып сынандар
Байқап оқып әрбірін,
Ақылға салып бар сырын.
Не деп отыр, – көр тұрш,
Абылайдың алдына
Салып отыр, көрдің бе,
Басынап кешкен тағдырын.
Сыртын ұқпа, мұым аңғар!

Шөкерім өз тұстастары жыр деп айтса да, буыны бірдей болса да Үмбетей салған түрді жасай алмайды деп, жыраулық поэзияның өзгешелік, ерекшелігі тұнған толғау өлеңінің тарихи өзгерісін тап басып көрсеткен.

Тақылдағын айтсақ та,
Ұйқасқа жылдам қайтсақ та,

Аяқты бірдей бассақ та,
Шықпайды бізден терең сыр.
Жырдың жайын білмейтін
Біз де осындай ылаң бар.

Шәкәрім жыраулар поэзиясының дәстүрлі көркемдік ерекшеліктерінің бірі – тармақтардағы буын санының әрқелсі болып келетін түрі туралы тап басып, анық айтады, осында бұл төлөк өлеңінің міні емес, сыны деген ой анық.

Ескі жырдың ұйқасы
Бірі қысқа, бірі ұзып,
Буындары бұзық деп,
Біз баспаймыз ол ізін.
Неге бұлай айтты деп
Сынамаймыз негізін.
Ойлай келсең, ескі жыр
Салады тұлпар желісін,
Міне, байқа мұшасын.

Әрі қарай Шәкәрім ескі жырдың кейде жорға, кейде жүйрік сипатын, кейде қыран құстай ұшарын, кейде қанатын қомдап қысқаның, қамшылап қанат қаққанын, кейде атылған оқтай аққанын, кейде жұлдыздай сызылып, алдыңғы түрден бұзылып, өзгеріп кете бератын құбылыстарын саралап береді. Ескі жырдың, ақынның сырын аңдап ұғудың жөнін меңзейді. Шәкәрімнің бұл өлеңі тосық тенеу, түлеп ұшқан ұшқыр тіркеске толы. Өлең сөздің қуат, әсерге құбылған түсін, сұлу сымбатын құйқылжыта сипаттаған.

Кейде жыршы айтады
Ақбөкеннің жүрісін,
Зырырап барып қайтады,
Алады тағы тынысын,
Төрт аяғы көрінбей,
Бұдырап желер ерінбей,
Кейде қарғып кетеді,
Ылғи желіп керілмей...

Енді бір сәт Шәкәрім атадан қалған асыл сөздің құны қымбат дейді. Келер күннің жайына қауіп айтып, ескертеді.

Ойнағандай құлын, тай,
Жырда болар талай жай.

Кетпеніңдер байқамай,
Боласың әлі бұған бар!

Ақындықтың қуатын жаратылыстың жайымен жалғап сөйлеу дағдысында Шәкәрім – желден жүйрік. Тапқыр. Жыраулық поэзияның негізгі арқау, дәстүрлі желілері, көркемдік құны осы өлеңде төгіліп тұтас түскен.

Кейде айтады ақышар
Жайдары желдің соғысын,
Қатайып, кейде баулар,
Түрлендіріп дольсын.
Кейде ақырып сыбырлап,
Жиілеу басып, жмбырлап,
Өкпегер алдап, ойды ұрлап.

Жырда қате жоқ дейді ақын. Соны ұқ дейді. Анықтап біл дейді. Жырау поэзиясының өңеге, насихат, тіршілік тоқтамдарын, уағыз сөз айтар қырын да ақын назардан тыс қалдырмайды. Толғау тілінің құнын атап көрсетеді. Ақындық тәсіл сырларына меңзейді.

Кей ақындар мисалдар
Мөлдір судың аққанын.
Арыстандай арқырап,
Күркілеп келіп сарқырап
Баяулап барып ақырын.
Жатады күнге жарқырап.
Мінімі тырнап ашытар,
Жігеріңді тасытар
Тәтті сөз балдай боп,
Қасиеті қандай көп!
Елжіретіп сүйекті,
Бергендей боп тілекті...

Шәкәрім қазақ поэзиясындағы дәстүр ұғымын осылайша өлең тілімен өрнектеп жеткізген. Сөз таңдауы, жырдың сипатын дөп басып, көкейге құйып тастап кетіп отыруы бөлекше осы бір «Ескі ақындық» атты шығарма – Шәкәрім поэзиясындағы өзгеше бір көркемдік нәрімен, өлең сөзді саралау мәнімен құнды. Шәкәрім осында өлеңге теориялық талдау жасап отыр, өлең туралы сырт баға, жалпы мәңдегі ой айтып отырған жоқ, өлеңнің ішіне еніп, бар құпиясын, құштарын, құнын ашып айтып отыр.

Көркемдік талғамы, асыл сөзге деген талабы күшті, ойы Шәкәрім, дала данасының бір ғана шығармасының арқасында он-сан ой айтарлық салмақ жату құбылысының құпиялары әңгіме кім-кімді де тәпті етумен келеді. Бұл тұрғыда шәкәрімтануда жәннайы зерттеулер әзірге аз ғана.

Абай дәстүрін берік ұстанған, ілгері оздыруға қатысқан Шәкәрім ақындық өнер, өлең сөз, оның құны мен құнары туралы әркез ой қозғап отыратынын белгілі.

Жүсіпбек Аймауытұлы мен Мұхтар Әуезов «Абайдан сонғы ақындар» атты мақалада айтқан ойға үндес сыншылықты Шәкәрімнің осы «Ескі ақындық» толғамынан да көреміз. Шәкәрім ескі ақындықтың поэтикалық қуаты, дәстүрі, мектебі туралы сөзді бекерден бекер қозғап отырған жоқ.

Өз заманындағы көп «өлеңшінің» көп өлеңі ақын талғамының таразысына тартылғанда, не әрі, не бері бола алмай жатқан жаңаға бет түзеп жарыта қоймаған, ескіден бойын алып қашқан қайсыбір қалымен де көңілге олқы соққандай.

«Тегінде «Ақын бар, «өлеңші» бар. Ақынға қойылатын шарттар: әлгі айтылған өлеңшілікке ол шарттардың кейбірі болса да жарай береді. Бұлай болғанда біздің өлеңшіміз көп, ақынмыз аз» [2, 257 б.].

Аталған мақалада Шәкәрім ақындығына да баға берілген.

Абай дәстүрі, ақындық өнер, Шәкәрім ақындығы туралы төрелік айта отырып ой бөліскен Аймауытұлы мен Әуезов Шәкәрімнің өлеңінде мінді кемшілікті айтқанда жерлеп, кенесінен кететін, аямайтын шағынша аңылық бар дейді.

«Ескі ақындық» өлеңінде Шәкәрім дәстүрлі жырдың арғықшылығы, поэтикасы туралы кейінгі ақындықтағы олқылықтарды сөгіп отырып сөйлестінін көреміз.

Сұлтанмахмұт Торайғыров 1913 жылы «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан» атты мақаласында XX ғасыр басындағы қазақ өлеңінің сапасы мен салмағы, тіл тазалығы тұрғысынан өткір ойлар айтқаны белгілі.

Шәкәрімнің «Ескі ақындық» өлеңі қазақ поэзиясының көркемдік даму тарихындағы елеулі жанрлық құбылыстарға көңіл бөлуімен де мәнді.

Осы өлеңге Шәкәрім шығармашылығын жан-жақты зерделеген ғалымның бірі Шәмшиябану Қанышқызы Сәтбаева мынадай бір қырынан ден қойған:

«Ғылымның, творчествоның адамдарын жырға қосып, көркемдік бейне жасау дәстүрлі дегеннен шығады, «Ескі ақындық» деген өлеңінде Шәкәрім алғашқылардың бірі болып Үмбетей жырнып сырларын, ескі ақындықтардың «суырып салма жаңы артық» қасиеттерін «Сыпыра жырау, Шортапбай, Үмбетей мен Марабай «соққанда жырды суылдап, жел жетпейтін құландар» екенін өлеңге өзек етіп:

Таңқаларлық ісі бар,
Көңілді тартар күлкі бар
... Жігеріңді тасытар
Тәтті сөзі балдай боп
Насихаты шамдай боп
Қасиеті қандай көп, –

деп кәстерлейді. Осы қасиеттердің мән-мазмұнын ашады, «Ақындыққа құмарлар» ақынның сырын танып, ойға салып, ұғып алуына кеңес береді» [3, 18 б.].

Не дегенде де Шәкәрім белгілі бір кезеңдегі қазақ өлеңінің көркемдік сапасына алаңдаушылық та білдіріп отыр.

Сұлтанмахмұт Торайғыров қозғап отырған, Жүсіпбек Аймауытұлы мен Мұхтар Әуезов айтатын өлең сөзін даму бағытындағы келенсіздіктер Шәкәрімді де бей-жай қалдырмаған.

«Бұзылған қанымызды түзеп, қарайған көңілімізді жуып, жапымызға пайда, дергімізге шипа болады-мыс деген жарықсал жана әдебиетіміздің «нысана нұсқаған қол, көрсеткен жолы жоқ. Құр «қатын ойбайға» айналып, әркім соны ән көріп бара жатқан соң, қазақ жазушылары-ау, алдарына салып айтып отырмын: құр ойбай дегенмен ойбайдың да ойбайы бар ғой, жылаудың да жылауы бар ғой. Туыстағы тұрмыс дерті, зығарданды қайнатып, бармағыңды шайнатып ықтиярсыз ызалы ызғарып төгеді, сай-сүйегің сырқырарлық ашы зарлы бебеулерін қағып көңіл толғағын, жүрек түйінін тарқатады. Мен ақын ақ сүйеп, аты жоғалмайтын өлең деп, өнер деп соны айтамын. Сырт көрінісі қатын ойбай тұрсын, шайтан ойбай болып көрінсе де домі бар, маңызы бар ойбай сол, қайнаған қанның, қиналған жанның, толғаған көңілдің, толғанған жүректің сығындысы сол. Соның үшін ондай «ойбай», ондай «бебеу» табыла қалса, салған жерден өзі де дертке шипа бола кетеді. Басқаларға қарағанда пайғамбардың жүргінінен құйылған құрандай соқыр кісі сылдырынан таңырлық аққала ашық тұрады. Марқұм Абай өлеңдері секілді» [4, 141 б.].

«Шөкәрім мен Сұлтанмахмұт» атты зерттеу мақалада Арап Еспембетов айтқан ойлар аңғарымпаздығымен назар аударлады. XX ғасыр басындағы замана салқыны қаншалықты шырай берсе де, уақыт толқыны қай жағалауға қарай бастаса да Шөкәрім де, Сұлтанмахмұт та ұстанған бағыт, асыл сөзді ардақтаған ас тұғырында қалып отырды.

Бабадан қалған айтулы мұра – өлең сөздің тағдырына алаңдаушылық – осының және бір айғағы.

Арап Еспембетов Шөкәрім шығармашылығындағы дәуір қажеттілігінен туындаған бір ағыс – әдеби сын бағытындағы сыншылдық таным болғандығына арнайы мән беріп, сөз қозғуы арқылы шөкәрімтанудың өзекті бір жайын ғылыми айналымға тартады.

«Ш. Құдайбердіұлының «Қазақ тілі» газетінде баспа көрген екі мақаласы бар: «Қазақ тілі» газетінің басқармасына өтініш» (1924, 31 январь, №13 (412)) және «Сынау һәм сынауды сынау» (1924, 4 март, №26(425)).

Көрсетілген екі мақаланың тек шөкәрімтану ғылымына ғана емес, тұтастай қазақ әдебиеттануында, әсіресе мәтінтану, өлеңтануда, көркем сынның теориясы мен практикасында (сынға қойылар талап, сынның мақсатын сыншы келбеті, сыншы парасаты, т.т.) ерекше орына ие» [5, 48 б.].

Арап Еспембетов Шөкәрімнің аталған мақалаларының маңызын өсіп келе жатқан әдебиетке сай әдеби сынды қалыптастыру бағытындағы ықпалымен салмақтайды.

Осы бағытта Шөкәрім Құдайбердіұлының «Ескі ақындық» өлеңінің әдеби таным, көркемдік таным, әдеби сын мәніндегі қырлары да айқын.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Құдайбердіұлы Ш. Жолсыз жая: Өлеңдер мен поэмалар / Құраст. М. Мағауин. – Алматы: Жалын, 1988. – 256 б.
- 2 Аймауытұлы Ж., Өүезов М. Абайдан соңғы ақындар // Абайды оқытандарқа / Құраст. М. Мырзахметұлы. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 183 б.
- 3 Сәтбаева Ш.Қ. Шөкәрім Құдайбердіев. – Алматы: Қазақ ССР «Білім» қоғамы, 1990. – 52 б.
- 4 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. – 2 т. – Алматы: Ғылым, 1993. – 200 б.
- 5 Шөкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. – 3 т. – Алматы: Раритет, 2007. – 376 б.

ШӨКӘРІМ ҚУДАЙБЕРДІУЛЫ «МҮСЫЛМАНДЫҚ ШАРТЫ» ЕҢБЕГІ МЕН ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИННІҢ «МҮСЫЛМАНШЫЛЫҚТЫҢ ТҮТҚАСЫ» ЕҢБЕГІН МАЗМҰНДЫҚ-МАҒЫНАЛЫҚ ТУРҒЫДАН САЛЫСТЫРУ

Ғылыми жетекшісі:
ф.ғ.б., профессор
Мәдібай Қ.

Жеңісқызы Ш.,
мл-Фараби атындағы ҚазҰУ
филология, әдебиеттану және әлем тілдері
факультетінің IV курс студенті

«Мұсылмандық шарты» – Шөкәрім Құдайбердіұлының қазақ қоғамының рухани өсуіне көмектесуді жастарды ғылым-білім, өнер-өнерге, діни білімдерін толықтыруға баулитын, күні бүгінге дейін маңызын, қажеттілігін жоймаған туындысы. Еңбек 1911 жылы Орынборда басылып шықты.

Ислам дінінің басты қағидаларын, иман, ғибадаттарын қазақ тілінде халыққа түсінікті қылып жазып туғулы мысал еткен. Ең әуелі иман шарттарына тоқталған. Аллаһ Тағаланың барлығына ақылмен ойлап иман келтіруге ерекше мән берді. Өз пікірін Құраннан, ғұламалардың пікірінен мысал келтіре отырып дәлелдейді. Адам қалима айтқанмен, мағынасын түсінбесе, иманға есеп емес екенін ескертеді. Иман шарттарының ішінде Аллаһқа, оның бірлігіне, Пайғамбарларына, періштелерге, Аллаһ Тағаланың Пайғамбарларға жіберген кітаптарына, ақирет күніне, жақсылық, жамандықтың бір Аллаһтан екеніне және қияметке қайта тірілуге иман келтірудің әр-қайсысына жеке-жеке тоқталады. Оларды Құраннан аяттарды қазақ тіліне аударып бере отырып түсіндіреді.

Ақиқат туралы білмеген болса сұрап білудің қажеттігін айтады. Аллаһтың жоқтан бар қылу сипатын сөз еткенде, оған адамның ақылы жете бермейтініне назар аудартады. Бар нәрсені бар қылу адам қолынан да келетініне мысал келтіреді. Ажал туралы, қабырдағы жауап алу туралы да айтып өтеді. Кәбір болуға себепкер